

УДК 94:725.182(497.11)"13/15"

Мр Драгана Амедоски

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД,

E-mail: draganaamedoski@yahoo.com

Владета Петровић

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД

E-mail: petrovicvladeta@gmail.com

ТВРЂАВА КОЗНИК – ОД ПРВОГ ПОМЕНА ДО КРАЈА 16. ВЕКА*

АПСТРАКТ: У раду ће бити описани остаци средњовековне тврђаве Козник, њена улога у српско-турским ратовима у првој половини 15. века, као и улога у административној и војној организацији Крушевачког санџака током 16. века.

Кључне речи: Козник, Расина, Крушевачки санџак, тврђава, српско-турски ратови.

Остаци средњовековног утврђеног града Козника налазе се око 9 km западно од савременог града Александровца, на подручју Општине Брус – катастарска општина Козница.¹ Тврђава је изграђена на високом купастом брегу, окомитих литица који суверено доминира целим крајем и контролише пут који долинама Расине и Јошаничке реке спаја Крушевац са долином Ибра.

---

* Рад представља резултат рада на пројектима које финансира Министарство просвете и науке Србије „Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије“ Евиденциони број 47025 и „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану“ Евиденциони број 177030.

¹ Остаци утврђења истог имена налазе се 20 km југоисточно од Пљеваља. Више о овом утврђењу: „Козник“, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд, 2010, стр. 136 (В. Петровић).

Време изградње козничког утврђења не може се прецизно утврдити, иако се на њему издваја више фаза градње и оправки.² По све-му судећи у питању је брдско утврђење изграђено у другој половини 14. века. То је доба у коме се јавља нови, сложенији тип града простора подељеног на унутрашњи град – цитаделу и утврђено насеље. Овом типу насеља, поред Сталаћа, Прокупља, Петруса, припада и Козник. Појава сложеног облика града и важност садржаја у њему (владарски, властеоски двор, управна функција) довела је до промена у његовој структури и стављања посебног акцента на одбрану унутрашњег града.³ Утврђења која штите унутрашњи град постају масивнија са већим бројем равномерно распоређених четвороугаоних кула.⁴

Утврђење унутрашњег града у Кознику је неправилне основе прилагођене терену, површине 0,2 ha, са четири монументалне угаоне куле, једном унутрашњом и платнима која их повезују.⁵ Остаци малтера румене боје, примећени на круништу једне куле приликом конзерваторских радова, слични су фасади донжон куле у Сталаћу рађене у виду малтерних трака на којима је бојом подражавано зидање опеком карактеристично за моравско градитељство.⁶ Масивна кула у северном делу града идентификована је као донжон. Била је квадратне основе са странама дужине 8,8 m. Претпоставља се да је имала четири етажне и да је била висока око 18 m.⁷ На источној страни налазе се и остаци две мање куле које су служиле као ојачање обимних зидова. Зидна платна су, као и у другим средњовековним утврђењима, споља зидана полуобрађеним каменом, а у унутрашњости трпанцем заливеним са доста кречног малтера. Главни улаз налазио се најверо-

---

² *Козник, средњовековни град*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Захваљујемо се директору Завода за заштиту споменика културе у Краљеву Гордани Гаврић, која нам је омогућила увид у ову документацију.

³ Највећи урбани развој достигли су пак Београд, Смедерево и Ново Брдо. Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд, 2010, стр. 90, 22.

⁴ Иако се са интезивирањем градитељске делатности током 14. века и даље у великој мери следила традиција византијске војне архитектуре из ранијих епоха, јављају се и неке новине, које се огледају у већем броју кула равномерно распоређених дуж бедема, масивној донжон кули на највишем терену и повећаној ширини и висини бедема. Појава ових новина може се уочити већ на утврђењу Маглич. Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд, 2010, стр. 83; М. Поповић, „Утврђења моравске Србије“, *Свети Кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд, 1989, стр. 81–82.

⁵ *Козник, средњовековни град*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

⁶ С. Ђорђевић, „Козник“, *Рашка баштина 2*, Краљево, 1980, стр. 335.

⁷ За главне или бранич-куле (донжон) у градовима који припадају сложеном типу града 14. века карактеристичан је четвороугаони облик. Више о овој теми: Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд, 2010, стр. 22, 109, 148.

ватније на јужној страни, где се данас може уочити шири отвор, док се на северној страни налази мања капија. У унутрашњости града очувани су остаци грађевина, а у шуту су пронађени и фрагменти глача-ног белог мермера, који указују на постојање неке репрезентативније грађевине унутар зидина.⁸ У североисточном делу града откривени су делови објекта, највероватније цркве. У прилог овој претпоставци иде велика количина фресака пронађених у шуту, као и скелетни гроб са спољне стране зида.⁹ У југозападном углу, на дубини од 250 cm, пронађен је у глинастој земљи део каменог надпрозорника моравског стила. Уз њега је пронађен део тамбура мањег стуба од белог мерме-ра, осам камених ђулади и већи број правоугаоних плочица са нитна-ма на крајевима, које су припадале оклопу.¹⁰

Козник заузима посебно место међу српским средњовековним утврђењима, као утврђење са једном од најрепрезентативнијих ци-стерни са чак четири филтер бунара. Сличне цистерне, само знатно мањих димензија, са обично једним филтер бунаром, налазимо и у другим градовима средњовековне Србије и Босне.¹¹

Цистерна је откривена у јужном делу града, испод танког слоја хумуса. Обухвата простор неправилног круга пречника 5 m који је био испуњен шљунком. Зидана је од ломљеног камена и кречног малтера, а са унутрашње стране је обложена слојем жуте глине де-бљине 30–45 cm. У средини цистерне налазе се четири бунара ба-чвастог облика пречника 75–100 cm и дубине 4,2 m, који су зидани од плочастог камена. У тренутку ископавања, сва четири бунара су била покривена каменим плочама. Један од њих је био засут, док се у три налазила чиста и бистра вода на дубини од 3,3 m.¹²

На најблажој падини брега, на којој су видљиви делови пута, пружало се утврђено подграђе, које није археолошки истражено. У њему се могу уочити остаци грађевина и једне куле.¹³ Ту је пронађе-но и неколико комада камене пластике са цркве моравског стила чије тачно место још увек није утврђено.¹⁴

Град Козник се по први пут помиње 1381. године, када је кнез Лазар у њему издао повељу Великој Лаври св. Атанасија, којом је

⁸ Козник, средњовековни град, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

⁹ С. Ђорђевић, „Средњовековни град Козник“, *Рашка баштина* 3, Краљево, 1988, стр. 286–287.

¹⁰ О. Вукадин, Д. Минић, „Козник“, *Рашка баштина*, 2 (1980), стр. 307.

¹¹ М. Поповић, *Ужички град*, Ужице, 2004, стр. 86.

¹² О. Вукадин, Д. Минић, „Козник“, стр. 307.

¹³ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950, стр. 120–121; С. Ђорђевић, „Козник“, стр. 335.

¹⁴ С. Ђорђевић, „Козник“, стр. 335.

овом манастиру дао годишњу помоћ од 100 литара сребра.¹⁵ Из истог периода потиче и један занимљив запис на минеју који је руски конзул Иван Јастребов пронашао у манастиру Св. Николе код села Корише.¹⁶ Након српско-турског рата 1425–1427. године, Козник се по први пут нашао под турском влашћу заједно са подручјем данашњег Александровца и Жупе, као и десном обалом Јужне Мораве до Сталаћа и Западне Мораве до Трстеника.¹⁷ Према *Historiae Polonicae* Јана Длугоша, деспоту Ђурђу Бранковићу је, после склапања српско-турског мировног уговора 1444. године, између осталих утврђења, враћен и Козник.¹⁸ Међутим, подаци из једног османског пописа, насталог између августа 1444. и јула 1445. године, указују да је Козник још увек у њиховој власти.¹⁹ После смрти Мурата II

¹⁵ Повељу је пронашао С. Ђирковић у архиву манастира Велике Лавре Св. Атанасија на Светој Гори где се и данас чува. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београда 2003, стр. 171–175.

¹⁶ И. Јастребов, „Додатак мојим белешкама из Старе Србије“, *Гласник СУД*, 54, 1882, стр. 53–69. Због места налаза Јастребов је мислио да се односи на село Козник у Метохији. Аутор је запис датовао у XV век; Љ. Сојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду*, Београд, 1903, бр. 188, стр. 57–58. Аутор саопштава да се запис налази на крају рукописа и датује га у XV век; Љ. Сојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1903, бр. 4226, стр. 410. И у овом свом делу Љ. Стојановић овај запис датује у XV век.

На основу једне молитве у поменутог минеју, а која гласи: „... сачувај верне цареve наше и раба твојега кнеза нашега Лазара...“, запис попа Николе је први правилно датовао у време кнеза Лазара С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд, 1952, стр. 43.

Запис попа Николе је често навођен у стручној литератури: М. Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд, 1963, стр. 17; Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI–XVIII века)*, Београд, 1960, стр. 102, 325; *Исти*, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, стр. 126, 127; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, стр. 45; М. Павић, *Стари српски записи и натписи*, Београд, 1986, стр. 3, 206; Р. Михаљчић, *Изворна вредност старе*.

¹⁷ М. Благојевић, „Источна граница Деспотовине“, *Историјски гласник*, 1–2, 1995, 23–36; Након пада Крушевца у турске руке 1427. године, челник Радич Поступович је од деспота Ђурђа Бранковића тражио потврду поседа које је као баштиник држао пре турског освајања. Деспот је 1430. изашао у сусрет тој жељи, али уз напомену да ће права баштиника моћи да користи тек пошто Турци буду протерани из окупираних подручја. Међу челниковим поседима наводе се и села у непосредној близини Козника – Будиловина, Мелентија, Врбница, Кожетино Долње и Себечевац. М. Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја“, *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума, Крушевац 1972, 46.

¹⁸ *Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*. T. IV. libri XI. XII, Cracoviae, 1877, 703.

¹⁹ У овом сумарном попису области Крушевца, Топлице и Дубочице наводе се и нека села из околине Козника. У белешци, која је накнадно унета, забележено је да је 1448. постојао черибашилук Козник. Рукопис овог пописа се чува у Градској библиотеци у Истанбулу, а објавили су га О. Зиројевић и И. Ерен у *Врањском гласнику*. О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)“, *Врањски гласник*, књ. IV, Врање, 1968, стр. 377, 379, 395–396.

(1421–1451), његов наследник Мехмед II (1451–1481) вратио је деспоту Ђурђу (1427–1456) уз бившу султанију Мару, Топлицу и Дубочицу.²⁰ Као и Топлица и Дубочица и области око Крушевца, Петруса, Бована и Козника, у периоду од 1451. до 1453. на кратко су се поново нашле под српском влашћу.²¹ Све наведене територије коначно су пале под турску власт у септембру или октобру 1453. Ова освајања била су потврђена новим српско-турским мировним споразумом из 1455. године.²²

Делови Деспотовине који су освојени у ово време чинили су најпре област која је имала статус вилајета у оквиру крајишта, да би касније на том простору био основан Крушевачки санџак. У његовом саставу се нашао и Козник, који је каснијом административном поделом постао седиште истоимене нахије.²³ Нахија Козник се простирала на крајњем северозападу санџака, захватајући источне обронке планина Гоча, Жељина и Копаоника, дуж чијих врхова се пружала граница са Смедеревским и Зворничким санџаком. Њену природну границу чинило је централно било Копаоничке групе планина на западу, долина Западне Мораве и Крушевачког басена на северу, долина Расине и западни обронци планине Јастребац на истоку и развође Расине и Топлице на југу.²⁴

²⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, стр. 362.

²¹ О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице“, стр. 378; С. Мишић, „Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)“, *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Науни скупови САНУ, књ. 134, Одељење историјских наука, књ. 32, стр. 66.

²² Деспот је са султаном склопио мир крајем лета 1455. године, да би се најкасније у септембру вратио у Смедерево. Држава му је била сведена на области између Западне Мораве, Саве и Дунава. Више о овој теми: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, стр. 460.

²³ По освајању, Турци су преименовали Крушевац у *Alâca hisâr*, те је и санџак са седиштем у њему добио исто име. Сачињавале су га нахије: Крушевац, Загрлата, Петруш, Козник, Бован, Прокупље, Куршумлија, Дубочица, Пољаница, Кислина и Изморник. М. Васић, „Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку“, *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума, Крушевац, 1972, стр. 49.

²⁴ Границе нахије Козник се могу са великом прецизношћу утврдити на основу турских пописа у којима су забележена насеља која су припадала овој нахији. За реконструкцију граница нахије у 16. веку, као и састава посаде тврђаве Козник, коришћена су три необјављена османска пописа (*Tapu Tahrîr Defterleri* (Даље: TD)) из 1516. године (TD 55), 1536. (TD 179) и 1570. (TD 567), који се чувају у Архиву Председништва владе (*Başbakanlık Arşivi* (Даље: ВВА)), у Истанбулу. Коришћен је, такође, и попис из 1530. (TD 167) који је објављен у: *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vilâyetim, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX (Ankara, 2004).

Нахија Козник обухватала је област дуж реке Расине²⁵ на којој се простирала истоимена српска средњовековна жупа.²⁶ С обзиром на то да су средњовековни извори који се односе на ову жупу малобројни и у великој мери штурни, не можемо са сигурношћу утврдити њене границе, а самим тим ни у којој мери су се оне поклапале са границама нахије Козник.²⁷

Због свог стратешког положаја, Козник је избегао судбину мање значајних утврђења, која су османске власти рушиле или напуштале, чиме су смањивале потребу за додатним војним посадама и отклањале евентуалну опасност од стварања упоришта побуњеника. Релативно мало козничко утврђење контролисало је пут који је повезивао, долином Расине и Јошаничке реке, две значајне копнене комуникације које су се пружале долинама Велике Мораве, на истоку, и Ибра, на западу. То је уједно био и најкраћи пут између Крушевца и Новог Пазара.

У Кознику је већ средином пете деценије 15. века постојала турска посада од које се помиње извесни *силахдар* (*silâhdâr*)²⁸ Мах-

²⁵ Река Расина настаје на падинама Гоча и Жељина, спајањем Велике и Бурманске реке код Рогавчине. Дужина јој износи 92,3 km. Улива се у Западну Мораву 5 km низводно од Крушевца. Д. Дукић, Љ. Гавриловић, *Реке Србије*, Београд, 2004, стр. 67–68.

²⁶ Жупа је код Срба у средњем веку територијално-друштвена формација, мања или већа географска целина, котлинска или долињска формација у речном сливу, заштићена висинским рељефом и развођем по ободу, која је, захваљујући повољним климатским условима, добро насељена и култивисана. „Жупа“, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 195–197 (Г. Томовић).

²⁷ Расина као област помиње се први пут у 12. веку, када је Стефан Немања, као брат великог жупана Тихомира, добио Топлицу, Ибар, Расину и Реке. Види: „Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног“, *Светосавски зборник* 2, Београд, 1939, стр. 19; М. Благојевић, „Српске удеоне кнежевине“, *Зборник радова Византолошког института*, 36 (1997), стр. 58–60. Нешто више података о средњовековним насељима на овом простору, доносе три повеље: препис *Студеничке повеље* сачињен у 17. или 18. веку, оснивачка повеља манастира Дренче из 1382. и повеља којом је деспот Ђурађ Бранковић 1429/30. потврдио поседе великог челника Радича. Више о томе: *Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, (прир. Т. Јовановић) Београд, 1994, стр. 146–149; С. Ђирковић, „Студеничка повеља и студеничко властелинство“, *Зборник Филозофског факултета*, 12–1 (1974), стр. 311–318; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд, 2003, стр. 177–190; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.“, *Споменик СКА*, 3 (1890), стр. 4–5; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, стр. 336–337; М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку“, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 68–83, 75; Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића“, *Историјски часопис*, 20 (1973), стр. 125–136, 134; Г. Шкриванић, „Студеничко властелинство (1183–1190)“, *Богословље*, 11 (1967), стр. 9–17; М. Благојевић, „Манастирски поседе крушевачког краја“, *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума, Крушевац, 1972, стр. 25–48.

²⁸ Титула дворјанина, чувара султановог оружја или припадник коњичких одреда капучулу труппа.

муд, члан посаде Горњег Козника, као и један *мустахфиз* (*mustahfiz*²⁹).³⁰ Козником, као и другим крајишким тврђавама у Крушевачком санџаку, Бованом, Крушевцем и Петрушем, у том периоду је заповедао черибаша (*çeribâşı*)³¹ Иса.³²

Наредних пола века о овом утврђењу извори ћуте. Прве вести, након средине 15. века, потичу из 1516. године и из њих сазнајемо да је Козник припадао хасу санџакбега.³³ У то време, он је био једина тврђава са тимарском посадом у Крушевачком санџаку.³⁴ Чланови посаде били су муслимани: Софијалу Хамза, *диздар* (*dizdâr*),³⁵ Велед, син Ајдин-бега, *ћехаджа* (*kethudâ*),³⁶ један имам, један топџија и још 18 војника. У састав посаде улазила су и два ковача (*haddâd*), као и изванредан број зидара (*neccâr*) и *џемат* (*cemâ'at*) Цигана.³⁷

За издржавање чланова посаде Козника било је успостављено 13 посебних тимара, унутар којих је регистровано 17 села, један манастир, пет кућа муслимана, 311 ожењених и 82 нежењена хришћана, 23 удовице, једно селиште (*mezra'a*), 25 баштина, 23 воденице, две ваљарице, три *хаса* (*hâssa*)³⁸ ливаде, четири *хаса* винограда. Годишњи приходи од свих тих добара износили су 34.823 акче.³⁹

Тимари *мустахфиза* тврђаве Козник налазили су се у истоименој нахији и били су различите величине, са различитим бројем уживалаца. Приходи од њих кретали су се од 873 до 6.535 акчи. Примања чланова посаде појединачно су се кретала између 873 и 1.603 акче. Изузетак представљају диздар и имам Козника. Годи-

²⁹ Члан тврђавске посаде.

³⁰ Наведени посадници су забележени у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице. О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице“, стр. 395–396.

³¹ Војни старешина. Непосредни старешина спахија у једној или више нахија.

³² На основу белешке, која је накнадно унета у попис, види се да му је 1448. године дат крушевачки, петрушки, бовански и кознички черибашилук. О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице“, стр. 387.

³³ TD 55, s. 9–11.

³⁴ Према војној организацији Османског царства, у пограничним тврђавама смештане су посаде дневничара (*ulûfeci*), који су финансирани из државних прихода – муката (*mukâta'a*), док су тврђаве у унутрашњости санџака имале посаднике који су као накнаду за своју службу добијали тимаре. А. Husić, „Тврђаве Босанског санџака и њихове посаде 1530. године“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49 (2000), стр. 190.

³⁵ Заповедник тврђаве и тврђавске посаде; носио је највећу одговорност и уживао највећи тимар.

³⁶ Помоћник или заступник паше, бега или неког другог великодостојника.

³⁷ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, Београд, 1974, стр. 127.

³⁸ Посед на тимару који није спадао у рајинску земљу, али је био везан за тимар. Њиме је тимарник могао слободно располагати само за време уживања тимара.

³⁹ TD 55, s. 139–141.

шњи приход првог, чији је тимар регистрован као слободан (*serbest*), износио је 4.000 акчи,⁴⁰ а другог 2.577 акчи.⁴¹

Почетком треће деценије 16. века посада Козника бројала је 43 човека (диздар, ћехаја, два *сербуљука* (*serbölük*)⁴² и 39 посадника (*merd*).⁴³ Посада исте величине забележена је и 1530. године. Чинили су је диздар, ћехаја, двојица топџија и 39 *мустахфиза*. Укупни приходи тимара *мустахфиза* тврђаве Козник, у ово време, износили су 33.225 акчи.⁴⁴ У служби тврђаве Козник регистровани су: група муслимана ковача и мајстора у Кознику, село Стрелар и *џемат* Цигана.⁴⁵ Приходи од *бадухаве* (*bâdhavâ*)⁴⁶ и пореза на винску бурад села Стрелар, као и приходи од глоба и казни Цигана Козника припадали су диздару тврђаве Смедерево.⁴⁷ Последњи сачувани попис ове посаде настао је 1583. године и у њему је уписано 20 *мустахфиза* (диздар, хатиб⁴⁸ и имам, ћехаја, сербуљук и 15 мерда).⁴⁹

Како је у самој тврђави постојала заједница муслимана, козничка тврђава је имала и своју џамију, о којој први подаци потичу из 1536. године.⁵⁰ Судаћи по броју верских службеника била је већа него уобичајене тврђавске џамије.⁵¹

Становници насеља Стрелар и Подград, као и *џемат* Цигана Козника, имали су мање или веће пореске олакшице на име службе коју су вршили за потребе утврђења.⁵² Становници села Стрелар, који су

⁴⁰ У Босанском санџаку су у истом периоду диздари уживали тимаре од 3.000 до 5.000 акчи. Примера ради, диздару Звечана су припадале 4.602 акче од тимара који је уживао са још тројицом посадника у селу Рудар, док је диздар Јелеча уживао тимар са приходом од 3.007 акчи. А. Husić, „Tvrđave Bosanskog sandžaka“, стр. 210–211.

⁴¹ TD 55, s. 16, 35–47, 139–141.

⁴² Заповедник буљука на које су биле подељене посаде тврђава. Број војника у буљуку се кретао до десет.

⁴³ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, стр. 127.

⁴⁴ TD 167, s. 413.

⁴⁵ TD 55, s. 141.

⁴⁶ Група условних пореза, пристојби и глоба које су плаћали сви одрасли мушки поданици Османског царства. Најважнију ставку у овој групи прихода представљала је крвнина, а у њу су се некада убрајали и младарина, бејтулмал, пољачина.

⁴⁷ TD 55, s. 141.

⁴⁸ Проповедник који држи пригодан говор, проповед у џамији, петком или у време бајрама.

⁴⁹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, стр. 127.

⁵⁰ Извесни Шабан-бег је увакуфио џамији тврђаве Козник 1.500 акчи, за службу хатиба и имама. TD 179, s. 741.

⁵¹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, стр. 127.

⁵² Поред ових насеља, повлашћен положај имали су и становници села Бзеница, Батоте и Шареница, који су вршили службу за потребе бродоградилшта у Смедереву, Крушевцу и Београду. О томе више: TD 167, s. 410; С. Катић-Д. Амедоски, „Производња бродске ужади у селима Крушевачког санџака Батоте и Шареница“, *Крушевачки зборник* 14, 2009, стр. 231–236; BBA, *Evâmir-i Maliye Kalemi Defterleri* (D. EVM) 26278, s. 154.

сваке године израђивали по 30.000 стрела, прво за потребе Козника, а касније тврђаве Смедерево, још 1516. су уписани као привилеговани. Часном заповешћу датираном 18–28.02.1513.⁵³ они су били ослобођени давања харача,⁵⁴ спенце (*ispence*),⁵⁵ ушура (*öşür*)⁵⁶ и диванских намета (*‘avâriz-i dîvâniyye*).⁵⁷ За израђене стреле, гвоздене врхове су производили Цигани тврђаве Козник, који су имали исте повластице као и становници села Стрелар.⁵⁸ Већи број врхова стрела од кованог гвожђа пронађен је приликом уклањања шута у југоисточном делу утврђења, уз сам улаз у југозападну кулу. Биле су малих димензија (2,5–5 cm), пирамидалног облика са трном за насађивање.⁵⁹

Поправке на самој тврђави вршило је становништво насеља Подград (подграђа које је у османским пописима забележено као село), које је царском заповешћу било ослобођено *авариза*, док је остале дажбине било дужно да плаћа.⁶⁰ Сличан статус су имали и становници подграђа тврђаве Островице у Смедеревском санџаку, коју су османске власти такође задржале у функцији. Као кулукчије тврђаве, они нису плаћали харач и *спенцу* све до 1476. године.⁶¹

Поред наведених насеља, која су имала повластице на основу вршења различитих дужности за потребе козничке тврђаве, привилегован статус су имала и села Бзеница, Батоте, Шареница, Брезовица, Бела Стена и Свети Никола. Становници Бзенице⁶² правили су катран за државне лађе, док су становници Батота и Шареница⁶³ из-

⁵³ TD 55, s. 141. Ова одредба се понавља и у каснијим дефтерима, TD 167, s. 140, 141.

⁵⁴ У ширем смислу општи назив за порез. Првенствено је био синоним за цизју, лични порез који је плаћао сваки одрасли немуслиман. Од муслимана цизју су плаћали само Роми.

⁵⁵ Новчана дажбина коју је увек у истом износу, од 25 акчи, давала свака за рад способна хришћанска рајетинска глава свом спахији.

⁵⁶ Општи назив за све натуралне порезе на производе од пољопривреде и рударства. Као шеријатски порез на земљу муслимана, ушур је морао да представља стварну десетину производа, док је као еквивалент харача на земљу могао износити од десетине до чак половине приноса. Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд, 1964, стр. 637.

⁵⁷ Дивански намети представљали су групу ванредних намета у новцу, натури и кулуку, најчешће за ратне потребе државе. Временом су се усталили, те су убирани редовно.

⁵⁸ TD 55, s. 141.

⁵⁹ О. Вукадин, Д. Минић, „Козник“, стр. 307.

⁶⁰ TD 167, s. 413; TD 179, s. 287–288.

⁶¹ У попису 1476. Подград је уписан као село. Међутим, уз њега је дато и објашњење да је то варош тврђаве Островица која је имала свог кнеза. Тада су у њему пописане 52 српске куће. „Островица“, *Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља*, Београд, 2010, стр. 207–208 (В. Петровић).

⁶² Године 1516. им није регистрован овај статус TD 55, s. 40; а 1530. јесте TD 167, s. 410.

⁶³ С. Катић-Д. Амедоски, „Производња бродске ужади у селима Крушевачког санџака Батоте и Шареница“, стр. 231–236; D. EVM 26278, s. 154.

рађивали ужад од влакана липове коре за бродове изграђене у Смедереву, Београду и Крушевцу.

У нахији Козник више насеља је имало *дербенцијски* статус (*derben-si*). Њихови становници су уживали пореске олакшице у замену за чување кланаца, клисура, мостова и опасаних деоница на путевима. Године 1516. као *дербенди* (*derbend*) регистрована су села Брезовица и Бела Стена, чији су становници чували пут за Плану.⁶⁴ Наведена насеља задржала су свој статус све до 70-их година 16. века.⁶⁵ Као нови *дербенд* 1536. године регистровано је село Свети Никола, чији су становници имали задатак да воде бригу о безбедности на путу за Козник и Прокупље.⁶⁶ У њему се од седамдесетих година 16. века одржавао панађур.⁶⁷

Са продором Османлија у средњу Европу након освајања Београда 1521. и битке код Мохача 1526. године, део становништва Крушевачког санџака, које је уживало повластице због близине границе, губи привилегован статус, што утиче на исељавање и депопулацију дела територије данашње Србије.⁶⁸ Са померањем границе, свој значај губе и поједина утврђења, међу којима и Козник.⁶⁹

Mag. Dragana Amedoski, HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

Vladeta Petrović, HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

CITADEL KOZNIK – FROM THE FIRST RECORD TO THE END OF 16TH CENTURY

(Summary)

The medieval fortified town of Koznik was located 9 km west of the modern town of Aleksandrovac. Accommodating to the terrain features, the fortress was of irregular shape in the base, with the entrance toward north-east. In all likelihood, it had characteristics of the Morava architecture. A lower town, recorded as the village of Podgrad in the Ottoman censuses, lied

⁶⁴ TD 55, s. 36, 39. И у попису из 1530. су само ова два села регистрована као дербенди. TD 167, s. 410.

⁶⁵ TD 567, s. 5, 128–129.

⁶⁶ TD 179, s. 264.

⁶⁷ TD 567, s. 128.

⁶⁸ О томе више: Д. Амедоски, „Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку“, *Историјски часопис*, 59 (2010), стр. 225–241.

⁶⁹ Тако су у Босанском санџаку 1540. године напуштене тврђаве у унутрашњости Звечан, Врх Билица, Сусид, Комотин и Бобовац. А. Husić, „Tvrđave Bosanskog sandžaka“, стр. 197.

in the south of the fortification. Koznik was mentioned in written documents for the first time in 1381, when Prince Lazar issued the charter to the Great Lavra of St. Atanasije there. Less than half a century later, in 1427, it fell under the Turkish rule for the first time. In the following quarter of the century, it changed its masters, only to be incorporated into the Ottoman Empire in September or October 1453, which was finally confirmed in 1455 by the Serbian - Turkish peace treaty. After introduction of a new administrative division, Koznik became the principal place of the district (nahija) with the same name, which belonged to Krusevac Sancak. In the third and fourth decade of 16th century it was manned by 43 people, but this number decreased to 20 in 1583. Following the Turkish conquest in Central Europe, Koznik lost its significance.